T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt: LII Ağustos 1988 Sayı: 203

Prof. Dr. TALÂT TEKİN, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları 530, Ankara 1987.

Geçen yılın son aylarında, yukarıdaki başlıkla, TDK tarafından önemli bir eser yayınlandı.

İlk on sahifeye kadar olan 1. bölümde Proto Bulgarlar, Tuna Bulgarları üzerinde tarihî bilgiler verilmektedir. Müellif burada 1. s. da şunları kaydeder:

"Bizans tarihçilerinden Rhetor Priskos ile Suidas, 463 yılında Şaragur, Ugor,Onogur adlı Hun kabilelerinin Karadenizin kuzeyinde, Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlarda yerleşmiş olduklarını kaydederler. Bizans tarihçilerinin kaydettikleri bu Hun kabilelerinin Atilla'nın oğlu *Irnek*'in başkanlığındaki konfederasyona dahil oldukları anlaşılıyor.

Bu tarihten aşağı-yukarı 20 yıl sonra, 482'de Bizans kaynakları bu konfederasyonun veya onun en önemli kabilesinin adı olarak Bulgar adını da zikrederler. Bu Bulgar adının tarihî belgelerde ilk kez zikredilişidir. *Irnek*'in Bulgar Konfederasyonu batıda, Tuna'nın kolları civarındaki Greklerin *Onglos*, Osmanlı Türklerinin Bucak adını verdikleri bölge ile Kafkas dağlarının kuzey-batısındaki Kuban bölgesi arasında uzanan bozkırları kapsıyordu..."

2. sayfada Tarihlerine dair:

"Hun-Bulgar devleti VI. yüzyıl ortalarında Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrıldı. Azak yarımadasının doğusundaki kısım Utigur'ların, batısındaki kısım Kutrigur'ların yönetimi altında bulunuyordu. Bu iki Hun-Bulgar devleti 560 yılı civarında, dörtbeş yıl kadar önce Orta Asya'nın doğusundan gelmiş olan (Göktürklerden kaçan) Moğol asıllı Avarların (Juan-Juan'ların) egemenliği altına girer...". denmektedir.

630 yılında Avarlara karşı isyan ederler, VII. yüzyılın başlarında *Utigur* Bulgarları başka bir Türk boyunun yönetimine girerler. Irnek'ten 150 yıl sonra 603 yılında *Gostun* (veya Bizans kaynaklarına göre *Organ-as*) adında bir şahıs vali sıfatıyla Bulgarların başına geçer. O, Avarlara karşı baş kaldırarak, beş yıl süren bir mücadeleden sonra Avar boyunduruğundan kurtuluş hareketini gerçekleştirmiş ve 640-641 yılında ilk bağımsız *(Onogundur-oi)* veya Büyük Bulgaristan *(Megali Bulgaria)* devletini kurmuştur. Bu kurucunun adı Bizans kaynaklarında *Kuvrat, Kovrat (Kobratos)* adıyla geçer. Müellif bu kelimenin onun adı veya unvanı olabileceğini (S. 3) kaydeder, yani Büyük Bulgar devletinin kurucusunun adı Eski Türkçede *kubra-, kubra-t-, kuvrat-* 'derlemek, toplamak' fiilinin emir şeklini andırır. Nitekim Tarihten bildiğimiz ikinci Göktürk Hakanlığını kuran *Kutlug*'un unvanı da *il-teriş* 'kabileleri toplayan' idi. *Kuvrat* 603-641 (642) ye kadar hüküm sürmüştür, 584 yılında doğmuş, Konstantinopl'de eğitim ve öğrenim görmüş 619 yılında vaftiz edilmiştir (s. 3).

Kuvrat Han'dan sonra birkaç nesil oğulları -Bat- Bayan (veya Bezmer) ve 3. oğlu *Asparuh* (veya *Esperih, Isperih*) hüküm sürer. Asparuh'un oğlu *Tervel (Terbelis)* 718 yılında öldükten sonra, 721 yılında tahta geçen *Tvirem* belki de başka bir sülaledendir. Bulgar Hanları listesinde *Irnek*'in ve *Asparuh*'un da mensup bulunduğu *Doulo* kabilesinden 6 (altı) Han gösterilmektedir. Bundan başka *Vokil, Oukil, Ougain* kabilelerinin Hanları gösterilmektedir. Bulgar Hunları

listesinde 765 yılının Mayıs ayında tahta geçen *Umor, Ukil* kabilesinden olup son Hun hükümdarıdır. Bu tarih Bulgar Hanları listesinin de tarihi olsa gerek (s. 7).

Bundan sonra da Bulgar Hanlarının adlarının türkçe olduğu tespit edilebilmektedir. Şöyle ki: *Kardam Han,* ondan sonra *Krum (Kromos)* Han (803-814), sonra *Omurtag* (814-831), *Malamir* (831-836), *Persiyan* (836-852); "Bizans yeniden Bulgarlara saldırınca Makedonya'daki İslav kabilelerini ilhak etmişlerdir. *Persiyan* Kavala'ya kadar ilerlemiş Daha sonra tahta geçen *Boris (böri* = kurt Sözcüğünden türeme) ise bütün Makedonya'yı fethetmiştir." (s. 8). Boris Bulgar tahtına (852-889) geçince, önemli bir tarihî değişiklik meydana gelir, O, 864 yılında Bulgar devletinin resmî dini olarak Hıristiyanlığı kabul ettirmiştir (S. 9).

II. Bölüm: *Tuna Bulgarlarının Dili*'ne tahsis edilerek 11-68. sayfaya kadar devam eder, 68. S. dan sonra da Bibliyografya ve Proto-Bulgar yazıtlarının Fotokopileri (12 s.) yer almaktadır.

12. s.-da Müellif bu dil malzemesini şöyle tasnif etmektedir:

1. Bulgar Hanları listesindeki Proto-Bulgarca kelime ve ibareler,
2. Tudor Doksov'un haşiyesindeki Proto-Bulgarca ibare,
3. Nagy Szent-Miklós hazinesindeki Proto-Bulgar yazıtları,
4. Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelime ve ibareler,
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar,
6. Eski Kilise İslavcasındaki Proto-Bulgarca ödünç kelimeler.

Müellif bu zor konuyu aydınlatmak için bugüne kadar yazılmış bütün ilmî araştırmaları, gerek tarih gerekse dil bakımından karşılaştırmalı olarak, bir sentez halinde yoğurmakta ve böylece malzeme eksikliğinden çok az bilinen Tuna Bulgarcasını tanıtmaya çalışmaktadır.

Köktürk, Eski Yunan (Grek) ve eski İslav-Kiril Harfleriyle yazılmış, bazıları ancak tek kelimeden ibaret olan, bazıları ise bir ibare bir kısa cümlecik halinde okunabilen bu dil kalıntılarının çözümü çok güç olmuştur. Bunlar ilim adamlarının uzun çalışmaları sayesinde biri diğerini düzeltmek yoluyla, çözülüp açıklanmıştır. Müellif de bunları nakletmekle kalmayıp, teker teker gözden geçirerek, isabetli önerilerini de eklemiştir. Özellikle Thomsen, Pritsak, Nemeth, Menges ve son zamanlarda Bulgarlardan Beşevliyev gibi ilim adamları, bu zor ve çok müphem olan metin parçalarını çözmekte başarılı çalışmalar yapmışlardır. Elbette bugünden sonra da bunların üzerindeki çalışmalar sürüp gidecek, belki de yeni yeni öneriler ortaya atılacaktır. Yukarıda da zikr edildiği gibi, dil bakımından önemli olan kaynaklardan biri, Bulgar Hanları listesidir.

12. S.- Bulgar Hanları listesi, Bizans Grekçesinden Eski Kilise İslavcasına tercüme edilmiş 'Elen Vak'anüvisi (Ellinskiy Letopisets) adlı elyazmalar kodeksinde bulunur. Bu eserin üç yazma nüshası vardır. Moskova Tarih Müzesi'nde bulunan iki nüshadan biri 15. yüzyıl sonlarında, öbürü de 16. yüzyıl başlarında kopya edilmiştir. Eserin üçüncü nüshası da Leningrad Halk kitaplığı'nda bulunmaktadır.- Bu Bulgar Hanları listesi ve bu listedeki Tuna Bulgarcası üzerinde en ayrıntılı çalışma Omeljan Pritsak'a aittir (Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-Bulgaren, Wiesbaden 1955) Pritsak bu eserinde daha önce Bulgar Hanları listesi üzerinde çalışan araştırmacılarca yapılmış okuma ve yorum yanlışlarını düzeltmiştir. Bundan sonra Fransız Türkoloğu Louis Bazin (Les Calendriers Turc anciens et medievaux, Service de reproduction des thèses Université de Lille III, 1974) yeni yorum ve önerilerde bulunmuştur.

Burada söz konusu dil malzemesi olarak: Bulgar Hanlarının adları yanında, tahta çıkış yılını belirten, Tuna Bulgarcasındaki iki kelimeden biri, oniki hayvanlı Türk-Bulgar takvimi yılını gösteren hayvan adı, öbürü de sıra sayısıdır.

Fonetik bakımdan çok değişik seslerle yazılan bu kelimelerden, bir fikir edinmek için, ancak birkaç tanesini misal olarak gösteriyorum: *tekou-* genel Türkçede 'teke'; Eski Türk takviminde *koy* kony, 'koyun'. *doh's, dohos* 'Eski Türkçe ve Genel Türkçe *tonguz toñuz, toñıs, doñuz, doñız* 'domuz'. *dilom d>y* ve *o>a m>n* değişmesiyle 'yılan'.

Oniki hayvanlı Eski Bulgar takvimi aracılığıyla, bu listeden dokuz hayvan adı bize kadar gelebilmiştir. Tavşan, kaplan, maymun karşılıkları bulunmamaktadır.

Ay adları Eski Türkçede (ve halâ da bazı lehçelerde) olduğu gibi sıra sayılarıyla ifade edilmiştir. Bunlardan da bugün için pek yabancı gelmeyen sayıları alalım: *toutom/töütöm* 'dördüncü', *veçem/veçim* 'üçüncü', *altom/altem,/altim* 'altıncı, sondaki *-m* sesi bugünün Çuvaşcasında ve Teke Türkmencesinde yaşayan bir ektir. Meselâ Teke Türkmencesinde *üç-üm-ünci, beş-im-inci* 'ücüncü, beşinci' gibi...

Macaristan'ın Nagy Szent Miklós mevkiinde bulunan 23 parça altın kaptan oluşan ve "Atilla'nın Definesi" olarak bilinen kaplar arasında 21 numaralı altın tas üzerinde Grek harfleriyle yazılı dokuz kelimelik Türkçe bir yazıt bulunmaktadır. Ünlü V. Thomsen da bu defineler üzerinde (Une Inscription de la trouvaille d'or de Nagy Szent Miklós" Kopenhagen 1922) durmuştur. Önce bunlar üzerinde, hangi Türk kavmine ait olduğu ve hangi Türk lehçesiyle yazıldığı bilinmeden, ilim adamları arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır. Bu definenin kaplarındaki runik (Kök türk) harfli yazıtları inceleyen J. Nemeth, bunların Peçeneklere ait, dilinin de Peçenek Türkçesi olduğunu (Die Inschriften des Schatzes von Nagy Szent Miklós, Budapest 1932) ileri sürmüştür. Prof. J. Nemeth'ın bu görüşünü birçok bilgin (Malov, Şçerbak, Kiselev, Ligeti, Menges gibi) kabullenmiş ise de, Pritsak bir fonetik değişim üzerinde durarak, - bazı kelimelerde Ana Türkçe *d* foneminin Tuna Bulgarcasında *r* fonemine döndüğünü göstererek- Eski Bulgar Türkçesi olduğunu kanıtlamıştır.

Bundan başka Pritsak, bu dokuz kelimelik yazıt'ın üzerindeki, çok tartışılan iki fiilin, folklorik bir olayla çözülmesine yardımcı olmuştur. Pritsak yukarıda adı geçen eserinde (die Bulgarische Fürstenliste... 1955) yazıttaki *tagrogi* sözcüğünün çözümü ile ilgili olarak Makedonya İslavları arasında 20. yüzyılın başlarına kadar süren eski bir halk inanışından söz etmiştir. Buna göre ölüler belirli günlerde su içerlermiş. Ölülere su verilmesini gerektiren bu gelenek, su ile doldurulan bir tasın ölünün mezarı başına 'takılması' veya asılması şeklinde olmuştur. Böylece bu yazıtta: Buyla Çoban ile Butaul Çoban'ın katıldıkları bir törenden söz edilmektedir. Metin şöyle okunmuştur:

Buyla Jopan tesi düge(r) tögi, Butaul Jopan tagrogi, içigi tesi 'Buyla Çoban tası doldurdu, Butaul Çoban (mezara) taktı (astı) içki tası' şeklinde çözülmüştü.

Nagy Szent Miklós definesine ait altın kapların bazılarında runik (Köktürk) harfli kısa yazıtlar vardır. Bunlardan J. Nemeth'in 1932 ve 1971'de önerdiği iki kabın üstündeki yazıtı, Talât Tekin isabetli olarak düzeltmiş, bir tanesini (30 s.):

Buyla Coban, içürgi, ayak, 'Has (saraya mensup) Buyla Çoban'ın içki kadehi' şeklinde düzeltmiştir. Burada *içürgi* kelimesi Eski Türkçede *içreki* 'has' karşılığı olup, İslav dilinin tesiriyle adın sonuna getirilmiştir.

Bir başkasını da Talât Tekin (32 s.):

Asparuk içü ayak 'Asparuk'un içki kadehi' olarak okumuştur. Bulgaristan'ın türlü yerlerinde, özellikle Pliska, Preslav ve Madara gibi Tuna Bulgarlarının eski merkezlerinde 90 (doksan) civarında Eski Bulgar yazıtları bulunmuştur. Bunların çoğu Grek alfabesiyle ve Orta Grek dilindedir. Ancak iki tanesi Grek harfli Tuna Bulgar Türkçesindedir. Preslav'da bulunmuş olan diğer bir yazıt Kiril harfleriyle yazılmış İslavcadır.

Grek harfli Tuna Bulgarcasında olan iki yazıtın biri 10 (on) satırlık Preslav yazıtıdır. (kitapta bunun fotokopisi verilmiştir). İki m. yüksekliğinde 39 cm. çapında granit bir sütun üzerine kazılmıştır. Harflerin boyu 5 ile 10 cm. arasında değişmektedir. Oldukça zor sökülen bu satırların kelimeleri ise (41 s.):

'zırh, göğüs zırhı, miğfer, halkalı zırh' gibi silahların karşılığıdır, fonetik değerleri çok değişik olduğundan, yanlış anlaşılmaması için, buraya alınmadı.

Dil bakımından dikkati çeken unvanlar, kişi adları, boy ve etnik adlardır. Misal olarak: Eski Türkçe'nin *kan* 'han' *kana, kane kanna* şeklinde yine Eski Türkçede *boyla* unvanının *bulya, bule* ve *içirgü boyla* 'içe, saraya mensup has' şeklinin bulunması; Eski Türkçeden bildiğimiz *kapgan* şeklinin *kawhan, kauhan-on, kopan-os* ve bunun belki de özel ad olarak da geçmesi; *Bayan-bayen, biri bayen* (biri- böri 'kurt'), *bagatur bayan-en* 'bahadır B.', (*bayen* Prof. Menges'e göre Moğolca 'zengin kudretli'); *tarkan-trakan, olgou trakanou* 'ulug tarkan'; *ük* 'üst' *ük boyla, ük bayen; kolovr-os, kuluvr-os* (bugün de bilinen kılaguz, kılavuz) gibi unvanları da zikredelim. Unvanlardan *sübigi, sübügü* uzun zaman anlaşılmamış, sonradan Prof. Menges tarafından (1958'de) *sü begi* 'kumandan, ordu başı' olarak çözümlenmiştir.

Kişi adlarından da şunları kayd edelim:

Barsa 'pars , *Bagatur, Bogatur,* 'bahadır', *Çepa* Mog. 'cebe' (alet, cihaz,) silah'; *Krumos, Krum* 'kurum, korum'; *Omurtag* 'omurt, kartal' -ak (ag) küçültme eki, Cuvaşça *ımırt* 'kartal'; *Sivin* 'Sevin'; *Turdaçı*, tur-, dur- fiilinden türeme, bkz. Tursun, Dursun, Turdı, Durdı; *Boris* 'böri-kurt' vb.

Boy adlarından: *Bulgar, bulga-* 'karıştırmak, bula-' *-r* geniş zaman eki; *Kürigir* birçok Türk lehçelerinde bulunan *kür* 'cesur, asil, güçlü, kuvvetli' Divanı Lûgat'ta *kür* 'cesur...', bunun gibi etnik veya boy adı olarak *Onogur* 'Hun-ogur veya On-ogur'dan gelme, *Şaragur, Saragur* 'Sarı ogur', *Utigur, Utugur, Utur-gur'* otur-otuz 30', Bulgar Türkçesindeki *z* yerine *r* şekliyle 'Otuz-Oguz'.

Eski Kilise İslavcasında, Eski Bulgarca'dan geçmiş: *beleg* 'belge *belçug, belçüg* 'bilezik', *kap, kep* 'resim, put', genel Türkçede 'kalıp, şekil' kelimeleri gösterilmektedir.

Eski Bulgar Türklerinin Tarihleri ve dilleri üzerindeki çalışmaları toplu halde bir araya getiren, tarihimizin genişliğini, dilimizin derinliklerini-fonetiğimizin zor safhalarını-açarak, her hususta bizi aydınlatan bu eser, önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özellikle ülkemizde manevi ilimlere önem verme safhasının da yavaş yavaş açılmaya başlaması sevindiricidir.

PROF. DR. SAADET ÇAĞATAY